

TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİNDE YENİ YAKLAŞIMLAR
ULUSLARARASI SEMPOZYUM

15 – 17 MART 2006

**THE NEW APPROACHES TO TURKISH-ARMENIAN
RELATIONS**

INTERNATIONAL SYMPOSIUM

15 – 17 MARCH 2006

Yayına Hazırlayanlar

Prof.Dr. ŞAFAK URAL

Prof.Dr. FERİDUN EMECEN

Yrd.Doç.Dr. MUSTAFA AYDIN

İSTANBUL 2008

Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar : Uluslararası Sempozyum
15-17 Mart 2006 = The New Approaches to Turkish-Armenian Relations :
International Symposium 15-17 March 2006 / yay. haz. Şafak Ural, Feridun Emecen,
Mustafa Aydın.—İstanbul : İstanbul Üniversitesi, 2008.

XV, 949 s.: res., tbl.; 24 cm. —(İstanbul Üniversitesi Yayınları; 4745.)

ISBN 978-975-404-804-9

1. ERMENİ SORUNU. 2. TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ. I. Ural, Şafak.
II. Emecen, Feridun. III. Aydın, Mustafa. IV. Dizi adı.

AZERBAJYCAN TÜRKLERİNİN ERMENİSTAN'DAN ZORUNLU GÖÇÜ (1948-1956)

Aygün ATTAR*

GİRİŞ

Sovyet yönetiminin öteden beri izlediği genel siyasete bakacak olursak, Sovyetlerin devamlı surette halkların milli kimlik mücadelelerinden kendi lehine olacak şekilde yararlandığını söyleyebiliriz. Sovyetler, coğrafi ve özel konumları itibariyle stratejik öneme sahip bölgelerde bazı sorunlar çıkararak o bölgenin imkanlarından faydalanmak istemişlerdir.

II. Cihan Savaşı'ndan zaferle çıkan Sovyet Rusyası, Şark siyasetinde yeni ufukların açılmasına hizmet edecek bölge olarak stratejik konumu itibariyle Güney Azerbaycan'ı seçmiştir. Sovyet yönetiminin asıl amacı, İran petrolünü ele geçirmektir. Bu aşamada 1941'den 1946'ya kadar sürecek olan, İran Azerileri'nin "Büyük Sovyet Ayıbı" olarak tarihlerine yazacakları dönem başlamıştır. 12 Aralık 1945 yılında kurtulmuş Güney Azerbaycan Milli Hükümetine destek veren Sovyetler, Amerika'nın verdiği nota sonucunda askeri kuvvetlerini bölgeden çektiler¹. Kaderleri ile baş başa bırakılan Güney Azerbaycan halkı, İran ordusunun işgali ile büyük bir şok yaşamıştır. Kuzey Azerbaycan halkı güneyli kardeşlere yapılan Sovyet ihanetinin şokunu henüz atlatmadan ikinci bir şokla karşılaşmışlardır. Günümüze kadar devam edecek, temeli uyduruk iddialara dayalı "Ermeni Sorunu" Moskova tarafından gündeme getirilmiştir.

* Prof. Dr., Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: zumrut@dumlupinar.edu.tr.

¹ Amerika'nın Rusya'nın bölgeden çekilmesi konusunda nota vermesi ile ilgili olarak bakınız. James A. Thorpe, "Truman's Ultimatum to Stalin on the 1946 Azerbaijan Crisis the Making of a Myth", *The Journal of Politics*, vol. 40/1, 1978, s. 188-195; J. Philipp Rosenberg, "The Cheshire Ultimatum, Truman's to Stalin the 1946 Azerbaijan Crisis", *The Journal of Politics*, vol. 41/3, 1979, s. 933-940; Garry R. Hess, "The Iranian Crisis of 1945-46 and the Cold War", *Political Science Quarterly*, vol. 89/1, 1974, s. 117- 146.

Şark Politikasının Önemli Parçası Ermeni Sorunu

Ermeni meselesi Sovyet Rusyası'nın uyguladığı şark politikasının planlı bir parçasıdır. Sovyetler, Ermenileri kullanarak Türklere uygulanacak politikaya yön vermişlerdir. Ermeniler de bu politikadan kendi çıkarları doğrultusunda faydalanmaktan geri kalmamışlardır. Ermenistan yönetimi Moskova aracılığı ile başta Karabağ olmak üzere Azerbaycan'dan pek çok yeri talep etmiştir. Ermeniler, Kuzey Azerbaycan ile Güney Azerbaycan'ın birleşeceğinden endişe duymuşlardır. Bu yüzden Azerbaycan topraklarını ele geçirmeye çalışmışlardır. Bu amaçlarına yönelik faaliyet göstermesi için "Karabağ Harekatı" ve "Karabağ Komitesi" adı ile iki örgüt, Anastas Ovanesoviç Mikoyan'ın teşebbüsü ile kurulmuştur ki, bu kişi Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Başkanlık Divanı reisliğine kadar yükselbilmiş bir Taşnak-Sütyun üyesidir. Ermeniler sadece komite faaliyetleri ile yetinmeyerek diplomasi yolunu da kullanmışlardır. Bizzat SSCB Genel Sekreteri Stalin'e müracaat ederek Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesini istemişlerdir. Bu isteklerini meşrulaştırmak için, Ermeni tarihçileri tarafından, hayali Ermeni tarihi içerikli monografiler yayınlamış, 1914 yılında Anadolu'da ve Azerbaycan'da cinayet işleyenler, kahraman olarak tanıtılmışlardır. Ermenistan'ın toprak iddiaları karşısında Azerbaycan Sovyet yönetimi adına Komünist Parti genel sekreteri Mira Cafer Bağirov sert bir tepki vermiştir ve Karabağ'ı vermenin şartı olarak Ermenistan'ın tamamını istemiştir ki, buna göre bu bölge zaten Azerilerin kendi topraklarıdır. Moskova, Ermenistan'ın toprak iddiaları konusunu Türkiye Dış İşler Bakanlığına iletmiştir². Ancak gerek Türkiye gerekse Azerbaycan'ın sert tavrı Moskova'ya geri adım attırmıştır ve Ermeniler'in toprak iddiaları konusu şimdilik kapanmıştır. Ancak bir süre sonra bu konu politbüro tarafından, farklı şekillerde gündeme getirilmiştir. Bu aşamada Sovyetlerin uyguladığı bir çifte standart söz konusudur. Sovyetler anti-komünist örgütlere karşı sıkı mücadele verdiklerini söylemelerine rağmen Moskova ve Ermenistan yurt dışındaki Taşnak gurubu ile sıkı ilişki kurmuştur ve hiçbir tepki almamıştır. Buna karşılık Azerbaycan'da pek çok insan Azerbaycan Musavat Partisi ve yurt dışında faaliyet gösteren milliyetçi teşkilatlarla bağlantısı olduğu suçlamaları ile katledilmiştir.

Ermeniler, büyük Ermenistan hayallerini ve toprak iddialarını uluslar arası platforma da taşımışlardır. 1943 yılında Sovyetler Birliği, Amerika ve

² Bu konuda en iyi çalışma Cemil Hasanlı tarafından gerçekleştirilmiştir. C. Hasanlı bu çalışmasını, yeni açıklanan arşiv belgelerine göre, "Soğuk Savaşın Başlarında Sovyetler Birliğinin Türkiye'ye Yönelik Toprak İddiaları" adıyla sunmuştur.

İngiltere devlet başkanları arasında yapılan Tahran buluşması sırasında yurt dışında yaşayan Ermeniler adına bir müracaat yapılmıştır. Bu müracaatın konusu "Büyük Ermenistan"ın kurulmasıdır. Ayrıca Sovyet Dış İşler Komiseri V. Molotov'a yapılan çağrı ile Ermeniler, İran da yaşayan Ermenilerin de Ermenistan'a göç etmesi için müsaade istemişlerdir ki, Sovyet Dış İşler Komiseri bu teklifi olumlu karşılamıştır. Ermeniler'in iddialarına göre, Ermenistan dışında yaşayan iki milyon Ermeni mevcut idi. Ermeni nüfusu hiçbir dönemde bu kadar fazla olmamakla beraber Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Yönetimi Kurulu'nun 19 Ekim 1946 tarihinde verdiği bir karara göre, dış ülkelerde yaşayan Ermenilerin Ermenistan'a yerleşmelerine izin verilmiştir. Konu Taşnaksütyun Partisinin yurtdışında gerçekleştirdiği olağan XIV. Kurultayında gündeme getirilmiştir. Bundan sonra Taşnak partili yöneticiler ile Sovyet Ermenistan yöneticileri arasında yapılan gizli görüşme neticesinde, Taşnak partililer Ermenistan yöneticilerinden Moskova'ya müracaat ederek bazı taleplerde bulunmaları istenmişlerdir. Buna göre, yurt dışından gelecek olan Ermenilerin yerleştirilmesi adına Ermenistan'daki Azeriler ülkeden çıkarılacak ve Karabağ ve Ermenistan sınırları dışında diğer Azerbaycan bölgelerine yerleştirilecekti. Plan uygulamaya konulmuş, Ermenistan'daki Azerilerin ülkeden çıkarılması ve özellikle Karabağ'ın boşaltılması faaliyetlerine, Grigoryan kilisesinin hayır duaları alınarak başlanmıştır. Kendi toprakları üzerinde yaşayan halk, anavatanından çıkarılarak, yerine -sözde varolduğu iddia edilen- Ermeni halkı yerleştirilecekti ki bu şekilde o toprakların asıl sahibi olunamayacaktır. Çünkü bir yerin vatan olabilmesi için o topraklar üzerinde uzun yıllar yaşamak, devletler kurmak, para bastırmak, hakimiyet alametleri göstermek gerekir. Bunların dışında bir toprak parçası üzerinde yapılan faaliyetin adına yalnızca "istila" denilebilir. Ermeniler, bir avuç nüfuslarını çok göstererek, kendilerine ait olmayan bir bölgeyi sahte belgeler ile vatanları imiş gibi tanıtarak, haksız konumdan haklı konuma geçmek için her yolu mübah saymışlardır ki Ermeniler, Azerileri ana yurtlarından çıkararak, -sözde- "Büyük Ermenistan" sınırlarını genişletmek için uğraşmışlardır.³

Azerilerin Ermenistan'dan Mecburen göçürülmesi - Deportation

1948 yılı kıymetli toprakların kıymetli halkı olan Azeriler için felaketlerin başlangıcı oluşturdur⁴. 1948-1953 yılları arasında SSCB "suçlu

³ Konu ile ilgili geniş bilgi için bk., *Azerbaycan Tarihi*, c. VII, Bakı 2003, s. 148.

⁴ Konu ile ilgili yorumlar için H. Rahimoğlu, "Silinmez İzler, Sağalmaz Yaralar", *Deportasiya Kitabı*, s. 141-142.

milletlerin sürgün” dönemi olarak kabul etmiştir. II. Dünya Savaşı boyunca gösterdikleri çetin mücadeleye ve kazandırdıkları zafere rağmen, Sovyetler Birliği, kendi halkından Türk olanları “halk düşmanı” olarak ilan ederek cezalandırma yoluna gitmiştir. Ne tesadüftür ki bu sözde halk düşmanlarının hepsi Ermenistan’da yaşayan Türk halklarıdır. (Azerbaycan Türkleri, Çeçenler, İnguşlar, Kırım Tatarları, Ahıska Türkleri). Anlaşılan o ki, Sovyetler’in asıl amacı Ermenistan’ı Türk nüfusundan arındırmaktır. 1948 yılında BM İnsan Hakları Örgütü’nün kabul ettiği kararın ikinci maddesinde Sovyetler’in Türk halkına uyguladığı arındırma faaliyeti için “soykırım ve etnik temizlik” tabiri kullanılmıştır. Soykırım tabiri yerinde bir kullanım olmuştur ki; bundan sonraki aşamada halk anavatanından koparılıp başka bir yere zorla göç ettirilecek ve göçler ile ilgili hiçbir hazırlık yapılmadığı için pek çok insan hayatını kaybedecektir. Alt yapısı olmayan boş bir araziye sürgün edilen insanları anlatan belgelerin Rusya Devlet Arşivlerinde mevcut olduğu bilinmektedir⁵.

Bütün bu uygulamalar karşısında haksızlığa uğrayan tüm halklar (Kırım Türkleri Azeriler, İnguşlar, Çeçenler, Ahıskalılar) Avrupa İnsan Hakları mahkemelerinde Sovyet Devleti’nin mirasçılarında (Kırımlılar Ukrayna; Azeriler Ermenistan; Çeçen ve İnguşlar Rusya; Ahıskalılar Gürcistan) haklarını talep etmek yada en azından yapılan insanlık dışı olaydan dolayı bir özür dilemelerini istemek hukukuna sahip iken bu hakkı yalnızca Azerbaycan Cumhuriyeti kullanmıştır ki; “1948-1953 yıllarında Azerbaycanlılar’ın Ermenistan SSC arazilerindeki tarihi-etnik topraklarından kitlesel olarak deportiyası hakkında” devlet düzeyinde karar kabul edilerek BM’ye gönderilmiştir⁶.

1918-1920 yılları arasında İrevan bölgesindeki sınır boylarında Türklere karşı uygulanan soykırımdan sonra Ermeniler, Sovyet rejiminin ilk on yılında da “Büyük Ermenistan” hayalinin peşini bırakmamış, Sovyetlerin ilk dönemlerinde Rusların desteği ile Zenzegur bölgesini Azerbaycan’dan koparıp Ermenistan sınırları içine katmış ve Karabağ’da özerk bir yönetimin kurulmasına çalışmışlardır. 1943 Tahran konferansı ile gündeme gelen etnik temizlik faaliyeti de bu sürecin devamı niteliğindedir.

⁵ Konu ile ilgili geniş bilgi için bk. A. Paşayev, *Köçürülme*, Bakı 1995; Türkiye’de bu konuda bk. N. Devlet, *Dış Türkler*, İstanbul 1993, s. 262-388.

⁶ *1948-1953 Yıllarında Azerbaycanlıların Ermenistan SSC Arazisindeki Tarihi-Etnik Topraklarından Kütleli Surette Deportiyası Hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Prezidenti Haydar Aliyev’in Fermanı*, Bakı 18 Dekabr 1997.

Sovyet yönetiminin 23 Aralık 1947 yılında aldığı 4083 No'lu karar ile "Büyük Ermenistan" projesi resmileşmiştir. Azerbaycan yönetimi göç politikasını kabul etmese de Moskova karşısında hiçbir gücü yoktu. Ancak, Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir ihtilafın yaşandığı bilinmektedir. Konu ile ilgili olarak Ermenistan'da yaşayan üst düzey bir bürokrat olan Talip Musayev'in yaptığı açıklamalar dikkat çekicidir. 1945-1946 yıllarında Güney Azerbaycan'da özgürlük savaşları ile ilgili çok geniş faaliyetler yürütüldüğünü, sinema filmlerinin çekildiğini, geniş tebligat çalışmalarının sürdüğünü Halg Gazetesi'nde yazmıştır. Ayrıca Musayev, kuzey (Sovyet Azerbaycan) ile güney (İran Azerbaycan)'in birleştirileceğinden söz edildiğini ve bu konunun Ermeni liderleri arasında tartışma ve korkuya neden olduğunu yazmıştır⁷. Azerbaycan Cumhuriyeti yöneticilerinden M. C. Bağirov'un üzerinde durduğu Kuzey ile Güney Azerbaycan'ı birleştirme planı Ermenileri tetiklemiştir ve sert tedbirler almaya teşvik etmiştir. Ermeniler'e göre, eğer iki Azerbaycan birleşecek olursa, o zaman Azerbaycan Sovyetler Birliği içinde konumu dolayısı ile Ukrayna'dan sonra ikinci büyük cumhuriyet olacaktır. Bu durum Ermenistan ve Gürcistan'ın bölgesel çıkarlarını kaybetmesi anlamına geliyordu. Bu yüzden Ermeniler sınırlarını genişletmek ve Ermeni nüfusunu arttırmak için yeni yöntemler aramaya başladılar. İşte bu aşamada Ermeniler'in yeni yöntemi, Azerbaycan Türkleri'nin yurtlarından topyekün göç ettirilmesi olmuştur. Bu uygulamanın arkasında Stalin döneminde Sovyetler Birliği Yüksek Parlamento başkanı, eski Taşnak üyesi A. Mikoyan'ın bulunması Ermeniler adına büyük bir avantaj olmuştur.

23 Aralık 1947 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Bakanlar Şurası'nın çıkardığı "Ermenistan SSC'den kolektif çiftlik sahibi ve diğer Azerbaycanlı nüfusun Azerbaycan SSC'nin Kür-Araz ovasına göç ettirilmesi hakkında" kararname ile Azerbaycan Türkleri asırlardır yaşadıkları yurtlarını zorla terk etmeye başladılar⁸. 4083 nolu bu kararname "Türksüz Ermenistan" politikasını destekleyerek "Büyük Ermenistan" hayalini Azerbaycan topraklarında oluşturulmasını ve genişletilmesini öngörmüştür. Bu kararın uygulanma aşamasında en son gelinecek nokta Azerbaycan topraklarının işgal edilmesi olacaktır. Ermenistan'da ki Türkler aynı iklim koşullarının geçerli

⁷ Halg Gazetesi, 23 Haziran 1997.

⁸ Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Bakanlar Şurasının aldığı ve Stalin tarafından onaylanan 4083 No'lu Sayılı Kararın bir kopyası Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivinde bulunmaktadır. Bk. AR MDYTA, f. 411, siy. 38, d.13, vr. 187. Karamamenin tam metni için bk. Respublika Gazetesi ,14-15 Ocak 1990.

olduğu Karabağ ve Nahçıvan'a değil, daha sıcak olan Kür-Araz ovasına göç etmeye zorlanmıştır⁹.

1948 yılında 4083 No'lu karamnameye ek bir karar alınmıştır. Buna göre, Azeriler eski göç yasasına göre yurtlarından çıkarılırken, Ermeniler yeni yasa ile yerleştirilecekti. Şöyle ki, yurt dışından gelecek olan Ermeniler için her türlü hazırlık yapılmış ancak göç ettirilen Türkler için hiçbir tedbir alınmamış, temel ihtiyaçlar bile karşılanmamıştır. Çifte standartın uygulandığı bu göç konusu ile ilgili olarak halkın tepkisinden çekinilmiş, alınan göç kararları Azerbaycan kamuoyundan gizli tutulmuştur. Buna karşılık Sovyetler ve Ermeni yönetimi göç kararını kamuoyuna hiç çekinmeden duyurmuştur.

1947 tarihli ve 4083 nolu karamnameye göre, üç yıl içinde Ermenistan'dan yüz bin Türk Kür-Araz ovasına yerleşecekti. 1948 yılında 10 bin, 1949'da 40 bin, 1950'de 50 bin Türk Ermenistan'daki yurtlarını terk edip Azerbaycan'ın Kür-Araz ovasına yerleşmeliydiler. Kararın ikinci maddesi gereğince göçer maruz tutulan Türkler'in emlakına da el konulacak ve boşalan yerlere Ermeniler yerleştirilecekti. Göç politikasının anlamlı bir gerekçesi olmadığı gibi, bu ikinci maddenin de hiçbir açıklaması yapılamamıştır.

1948 yılından itibaren Azerbaycan Türkleri'nin Ermenistan'daki topraklarından göçü başlatılmıştır. Ancak, 100 bin Azerinin Kür-araz ovasına yerleşmesi mümkün gözüküyordu. Çünkü, göç edilen bu bölge iklim koşulları açısından pek elverişli değildi. Ayrıca hiçbir alt yapı çalışması da yapılmamıştır. Buna karşılık göçürülen Ermeniler için her türlü hazırlık ve planlama düşünülmüştür. Azerbaycan Bakanlar Şurası başkanı T. Guliyev, Sovyet Bakanlar Şurası Başkanı Molotov'a bir teklifte bulunarak Azerbaycanlıların daha müsait illere göç ettirilmesini rica etmiştir. Ancak Molotov bu teklife olumsuz ve sert bir cevap vermiştir. Bir taraftan da Moskova ve Erivan göçün bir an evvel başlaması için Azerbaycan yönetimine baskı yapmaktadır. Göçer ile ilgili olarak, başında Ermeniler'in bulunduğu bir göçmen bürosu kurulmuştur ki Ermeniler'in etki ve yaptırımlarının gücünü ve Azeriler'e uygulanan baskıyı görmek açısından önemlidir. Ayrıca Azerbaycan yönetimine göçer ile ilgili Moskova ve Erivan yönetimini bilgilendirme sorumluluğu verilmiştir.

1948 yılının Haziran ayında Ermenistan'dan Azerbaycan'a ilk göçmen grupları gelmeye başlamıştır. 1948 yılı için 10 bin Azerbaycan Türkünün göçü

⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. A. Paşayev, *aynı eser*; aynı müellifin, "Köçürülme", *Respublika Gazetesi*, s. 12-15 Nisan 1991; aynı müellifin, "Köçürülme", *Vatan Gazetesi*, 8-17-22-28 Mayıs 1991 sayıları.

öngörülmüştür. Nitekim aynı yılın Kasım ayında Ermenistan'dan Azerbaycan'a gelen toplam göçmen sayısı 10.584'i bulmuştur. Göçmenler eski yük trenleri ile yolculuk yapmışlardır. Trenler aktarmalı ve düşük hızla çalıştıklarından yolculuklar günlerce devam etmiştir. Verilen bilgilere göre 2834 kişilik 429 aile kendi imkanları ile yurtlarını terk ederek Azerbaycan'a gelmişlerdir¹⁰. Hesaplamalara göre, 1949 yılında ise Ermenistan'dan 40 bin Türk göç etmeliydi ancak bu imkansızdı. Çünkü, hiçbir hazırlık yapılmamış ve göçmenlerin başka illere yerleştirilmeleri de yasaklanmıştı. Ermenistan ile yapılan görüşmeler sonucunda bu rakam 15 bine indirildi. Ancak Moskova 40 bin Azerinin göçü konusunda ısrarlı olmuştur. Bunun anlamı şudur: Ermenistan'daki anayurtlarından çıkarılan 40 bin Azeri Kür-Araz ovasındaki boş arazilere doldurulacaktı. Sorunun aşılması için Azerbaycan Bakanlar Şurası Başkanı T. Guliyev, Sovyetler Birliği Merkez Komitesi Sekreteri G. M. Malenkov'a müracaatta bulunarak, 1949 yılı için ancak 10 bin göçmeni karşılamak durumunda olduklarını belirtmiştir. Çünkü, bu sayıdan fazla nüfus için daha çok ev, ilave hastane, okul, iş ortamı, su ve elektrik teçhizatlarının yapılması gerektiği bildirilmiştir. Böylece 1949 yılı için 10 bin Azerbaycan Türkü'nün göçü planlanmıştır. Buna rağmen göçmen kartı verildiği halde yerleştirilemeyen pek çok insan istasyonlarda bekletilerek mağdur edilmiş, geri dönme şansı da verilmemiştir. Kayıtlardan elde edilen bilgiye göre, 1949 yılında zor kullanarak, baskı yoluyla 54.000 kişi göç ettirilmiştir.

Göçmenlerin tüm masraflarını karşılamak ve sorunlarını halletmek için Azerbaycan Devleti sorumlu tutulmuştur. Azerbaycan tüm masrafları kendi bütçesinden karşılamak zorunda bırakılmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan yeni çıkmış ve zaten ekonomik problemleri mevcut olan Azerbaycan için tüm bunlar halledilmesi zor bir durum oluşturmuştur. Kağıt üzerinde 23 Aralık 1947 tarihli karar ile 1948-1950 yılları arasında yapılan göçün "gönüllülük" anlayışı içinde değerlendirilmesi amaçlanmaktaydı. Nasıl bir "gönüllülük" anlayışıdır ki; Azeriler kendi istekleri ile anavatanlarından ayrılarak, tarihte hiçbir zaman yerleşik hayatın yaşanmadığı (iklim şartlarından dolayı) sadece kışlak olarak kullanılan Kür-Araz arazisine göç etmişlerdir. Bu olay, aslında 1920 yılına kadar resmen Azerbaycan toprağı sayılan bir coğrafyadan yani kendi topraklarından gönüllü göç adı altında zoraki koparılma, farklı bir ifade ile düpedüz sürülme idi.

¹⁰ Verilen bilgilere göre, kendi imkanları ile yurtlarını terk eden 429 ailenin göç nedeni Ermenistan yönetiminin yoğun baskısından kaynaklanmaktaydı. Bk. *AR MDYTA*, f. 411, siy. 38, d. 13, vr. 187.

14 Mart 1950 ve 25 Ağustos 1950 tarihlerinde 1950 yılı bahar ve güz aylarında yapılacak olan göç işlemleri hakkında karar kabul edilmiştir. Buna göre, baharda 5510, güz aylarında ise 7851 göçmen Ermenistan'ı terk etmeliydi. Yaz aylarında göç yapılmamasının nedeni hasat zamanı olduğu için iş gücüne ihtiyaç duyulmasıdır. 1950 yılı göçmenlerin en zor yılı olmuştur. Boş binalar dolmuş, aile yanına verilecek ev kalmamıştı. 15 bin göçmenin Azerbaycan'a gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Göçmenleri yerleştirme aşamasında barınma, yeme-içme gibi temel ihtiyaçlarla ilgili olarak bütçe problemleri yaşanmıştır. Bunun yanında 1950 yılı sorunlarına bir yenisi eklenmiştir. Önüne geçilemeyen ve pek çok insanın hayatını kaybetmesine sebep olan bir salgın hastalık ortaya çıkmıştır: Malaria. Bu hastalık sivrisinek ile çabucak yayılmış ve üç insandan birinin canını almıştır. Savaştan çıkmış ve bütçe imkanları sınırlı olan ülkede bu hastalık için büyük bir tedbir alınamamıştır. Sağ kalabilen göçmenler ise dağlık iklim koşullarına alışık olduklarından bunaltıcı Mugan yazına dayanamamış ve bu insanların hiçbir temel ihtiyacı karşılanamamıştır.

Bu derece insan hayatını hiçe sayarak gerçekleştirilmiş, plansız bir uygulamanın, ilginç olan planlı bir yönü vardır. Bu, göç işlemlerinin bahar ve güz aylarında yapılmasıdır ki nedeni çok açıktır. Yazın hasat zamanı olduğu için insan gücüne ihtiyacı olan Ermenistan, bu ihtiyacını göçmenlerden, kendi çıkarları doğrultusunda karşılamıştır. Yine sırf insan gücüne ihtiyacı olduğu için Ermenistan göç ettirilen bir kısım Türk'e geri dönme izni vermiştir¹¹. Çünkü Türkler, tarım ve hayvancılık konusunda ülke ekonomisine büyük kazanç sağlamakta idi. Ermeniler bugüne kadar daha çok ticaret yaparak hayatlarını kazandıkları için üretim konusunda aciz ve muhtaçtılar.

1950 yılı ile ilgili olarak kayıtlı ve kayıtlı olmayan toplam göçmen sayısının 65 bin olduğu belirtilmiştir. Ancak onlardan bir kısmının geri döndüğü çeşitli kaynaklarda farklı sayılar ile ifade edilmiştir. 1951 yılında da göç işlemlerine devam edilmiştir. Ancak bu yılda farklı bir uygulama yapılarak köylülere ilave, eğitim düzeyi yüksek Azerbaycanlıların da göçü planlanmıştır. Örneğin; öğretmen, doktor, ev hanımı gibi göç yasasında belirtilen vasıfları taşımayan insanlar da göç çerçevesine dahil edilmiştir ki, gerekçe; göç eden diğer halkın eğitim-sağlık ihtiyaçlarını karşılanması olmuştur. Bu ailelerin Erivan'dan çıkarılması çeşitli baskılarla gerçekleşmiştir.

Azerbaycan Devlet Arşivlerinde döneme ilişkin kayıtlarda ilginç bilgiler yer almaktadır. Örneğin; Azerbaycan'ın kendi içinde de zorunlu göçler

¹¹ V. Arzumanlı-N. Mustafa, *Tarihin Kara Sahifeleri*, Bakı 1998, s. 115.

yaşandığı belirtilmektedir. Şöyle ki; Türklerin varlığına sınırlarında bile tahammül edemeyen Ermenistan Moskova'yı arkasına alarak Azerbaycan hükümetine baskı yapmış ve Karabağ başta olmak üzere Ermenistan ile komşu illerden çok sayıda Azeriyi, Kür-Araz bölgesine zorla göç ettirmiştir. Bazen bu göçler açık bir ifade ile "sürgün" şeklinde olmuştur. Bu durumda Taşnak kökenli Ermenilerin, Azerbaycan devleti istihbarat birimlerinde görev yapmaları etkili olmuştur. (Zaten Ermeniler Azerbaycan'da hep yönetici konumunda olmuşlardır.) Yüzlerce aile hakkında "siyasi mahkum belgesi" hazırlanmış ve Türkler "anti-sovyet", "pan-türkist" gibi suçlamalar ile sürgün edilmişlerdir¹². Göçmenlerin düşürüldüğü bu duruma karşı, Azeriler tarafından Sovyet yöneticilerine binlerce şikayet dilekçeleri gönderilmiştir. Moskova'nın bu dilekçelere yanıtı sert olmuştur. 28 Şubat 1951 tarihli SSCB Bakanlar Şurası'nın aldığı "1951 yılında göç planı hakkında" kararname göç işlemlerinin daha da hızlandırılmasını şart koşmaktaydı. 605 sayılı bu karar gizli alınmıştır. Sert tedbirlere rağmen göçmenler geri dönme eylemlerine devam etmişlerdir.

1952-1953 yıllarında da Ermenistan'dan Azerbaycan'a göç devam etmiştir. Bu yıllarda 3155 ailenin ve ilaveten 1376 Azerbaycanlı'nın daha göçü karara bağlanmıştır. Resmi olarak yapılan göçler 1953 de Stalin'in ölümünden sonra durdurulmuştur. Ancak yine de bu yıldan sonra da 1956 yılına kadar, kayıt dışı ve zorla yapılan göç olaylarının olduğu bilinmektedir. Stalin'in ölümünden sonra kısmen de olsa bir rahatlama dönemi olmuş, bu göçmenlerden bazıları hukuki yollara başvurarak ve uzun mücadeleler vererek tekrar kendi yurtlarına dönme hakkını kazanmışlardır.

Göçmenlerin nüfus sayıları ile ilgili olarak bazı ihtilaflar söz konusudur. Bunun nedeni resmi olmayan göçlerdir. Resmi olmayan göçler, göçmen kartı olmadan yaptırılan göçlerdir. Bu uygulama muhtemelen Azeri nüfusu az göstermek amacı ile yapılmıştır. Resmi kayıtlarda göçmen nüfus 53 bin kişi olarak verilmişken, asıl göçmen nüfusu 150 bin üzerindedir.

1948-1953 yılları arasında yaşanmış olan bu göç olayı, ancak 1997 yılında Azerbaycan Devletinin çıkardığı bir karar ile gerçek ifadesini bulmuş ve siyasi bir anlam kazanmıştır. Çıkarılan kararda 1948-1953 yıllarında Azerbaycan'a yapılan göç için kullanılan ifade nihayet "zorla sürgün ettirilme" şeklinde olmuştur. Buradan yola çıkarak 1997 de bu ifadenin nasıl kullanılabilirdiğini anlamak için o dönemin şartlarını gözönünde bulundurarak iyi

¹² AR SPİHMDA, f. 1, siy. 232, d. 70, vr. 22.

değerlendirmek gerekir. Azerbaycan Devleti yöneticilerinin tavrı da önemlidir. Örneğin; Ermeniler 1948-1953'te uygulanan göç siyasetinin devamını istemişlerse de dönemin yöneticisi olan Haydar Aliyev bu teklife kesinlikle sert bir tepki vermiş ve ayrıca bilimsel çalışmalar yapılmasını sağlayarak Ermenistan'ın bir Türk yurdu olduğu gerçeğinin aydınlatılmasını gerekli görmüştür. Bu dönemde Z. Bunyadov'un Azerbaycan'da yayınlanan Rus ve Azerbaycan dillerindeki iki çalışması¹³ Ermeni tarihçilerinin büyük tepkisine neden olmuştur. Sovyet dönemi tarihçiliğinde ilk kez Azerbaycan'ın Türklüğü meselesi gündeme getirildiğinden dolayı kitaplar Ermeniler'in hedefine oturmuştur. Ermeni tarihçileri, uzun yıllar Z. Bunyadov'u ve dolayısıyla H. Aliyev'i o dönemde Sovyetler Birliği içinde kötü bir anlam ifade eden Pantürkçülükle suçlamışlardır. 1970'lerin sonu 1980'lerin başında da Ermeniler sürekli yeni planlar ve projeler geliştirerek amaçlarına aşama aşama ulaşmak için çalışmışlardır.

1960 yılından itibaren Ermeniler, 1948-1956 yılları arasında yapılan göç siyaseti ile artık Ermenistan coğrafyasında olası bir Türk problemine karşı kendilerini garantiye almış olarak, rahat bir şekilde politikalarına devam etmişlerdir. Ermeniler yoğun bir şekilde 1960 yılından itibaren Karabağ ve Nahçıvan üzerinde toprak iddiasında bulunmaya başladılar ve kısa bir süre sonra da iddialarını eyleme dönüştürerek Türk topraklarını işgal aşamasına geçtiler. Bu doğrultuda yoğun bir şekilde medya ve basını da kullanarak Türklere haksız suçlamalarda bulunarak, yağmacılık yaparak Karabağ ve Nahçıvan üzerinde hak iddia etmişler hatta öyle ileri gitmişlerdir ki Ermeni basınında Anadolu toprakları için "Batı Ermenistan" ifadesini kullanmışlardır. Bunu ispatlamak için tarihi belgeleri ve bulguları yanlış değerlendirmekten ve taraflı yorumlamaktan kaçınmamışlardır. 1968 yılında "Erivan'ın 2750. yılı kutlamaları" çerçevesinde yapılan toplantılarda Ermeni tarihçileri, Erivan'ın eski Ermenice adı olan Erebuni adının yazılı olduğunu iddia ettikleri şişe içinde Krabarca yazılmış bir metin ortaya çıkmıştır. Ancak, şişenin II. Katerina döneminde Rusya'da üretildiği, metnin de sonradan yazıldığı anlaşılınca büyük bir tepki toplanmıştır¹⁴.

1961 yılında alınan bir karar ile yurt dışında yaşayan Ermenilerin Ermenistan' a göçü SSCB'nin onayı ile gerçekleşmeye başladı. Ekim 1961

¹³ Z. Bunyadov, *Azerbaycan VII-IX Eserlerde*, Bakı 1965; aynı müellif, *Azerbaycan Atabeyleri Devleti*, Bakı 1985.

¹⁴ V. Arzumanlı-N. Mustafa, *aym eser*, s. 124.

yılında Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesinin olağan toplantısında, yurt dışından gelecek olan Ermeni kafilesini karşılamak için 1948-1953 yılındaki deneyimlerinden yararlanılması kararı alındı ve gelecek olanlar için bütçe ayrıldı. Sovyetlerin yurt dışındaki elçiliklerinde ve konsolosluklarında başlatılan kampanyalar ile ABD, Mısır, İran, Kıbrıs, Türkiye, Uuguay ve Arjantin'deki Ermenilerden oluşan 7 bin Ermeni 1962-1965 yılları arasında Ermenistan'a gelerek özellikle sanayi şehirlerine yerleştirildiler. Toplam olarak, 1962-1973 yılları arasında Ermenistan'a sadece 26 bin Ermeni göç etmiştir. Yurt içinde ve dışında yaşayan bir avuç Ermeni, haksız mücadelelerini haklı göstermek için hiçbir şey yapmaktan kaçınmamıştır. Öyle ki; 1948-1953 göç olayları ile Ermeniler ev sahibini evden kovalamış ve oradan buradan toplanan az sayıda insanı eve doldurarak evin asıl sahibinin bunlar olduğunu iddia etmişler ve bu iddiayı kanıtlamak için her türlü illegal çalışmayı yapmaktan geri kalmamışlardır. Tüm aldatmacalar bir süre sonra gün ışığına çıkmış olsa da bunu görmek istemeyen gözler hala da varlığını devam ettirmektedir. Hatta, Moskova, barbarca uyguladığı politikasına rağmen Ermenistan'ı 1972 yılında "Halklar Dostluğu" ünvanı ile ödüllendirmiştir.

1979 yılı nüfus sayımlarına göre, Ermenistan genelinde 3.037.259 insan yaşamaktaydı. Bunun 2.725.000'ini Ermeniler oluştururken, Ermeniler arasında bir önceki sayıma göre artış 743,6 bin olmuş, bu da %280, yani 3,7 oranında bir artış hızı demektir. Sayıma göre ülkedeki Kürtler 15,3 binden 50.822'ye yükselmiş yani %301 ile 3,3 oranında artış göstermişlerdir. Türkler ise, 160.841'le genel nüfusun %5.3'ünü oluşturmaktaydılar. Türkler arasındaki artış hızı %89, yani 1,9 oranındaydı. Türkler arasındaki nüfus artışındaki bu düşüklüğün nedeni yapılan baskı ve gizli göçlerdir. Özellikle Erivan şehrindeki Türk nüfusun azalması dikkat çekicidir¹⁵.

1983 yılında, Ermenistan'da Türklere karşı yeni bir gösteri dalgası yayılmaya başlamış, Ermeni Genosidini bahane edilerek eski Zengibasar, şimdiki Masis merkezinde yer alan Uluhanlı'da Türklerin ev ve işyerleri yakılmıştır. Halka verilen zararın yanında Türklere ait mezarlıklar da yağmalanmıştır. Bölgedeki Türkler, Türkiye sınırlarına kaçmak zorunda kalmıştır. Olaylar büyüyünce Sovyet askeri birlikleri Türk köylerinin bulunduğu kentlerin sınırında nöbet tutmaya başlamışlardır¹⁶.

¹⁵ 1979 Ermeni Nüfus Sayımı İstatistikleri, Erivan 1980 (Ermenice).

¹⁶ İ. Halilov, "Zengibasar nece dağıtıldı", *Veten Sesi Gazetesi*, 10 Ekim 1991, No 39.

SONUÇ

Ermenilerin, yüzyıllar boyunca Batı Azerbaycan olarak adlanan coğrafyadan Türkleri tamamen yok etme politikası sinsi bir şekilde devam etmiş, Gorbaçov dönemi ile birlikte amacına ulaşmıştır. 1988 yılında Karabağ sorunu patlak verdiği sırada Ermeniler artık toplumsal, siyasi, ekonomik ve uluslararası strateji açısından hazırlıklıydılar. Azerbaycan ise, uzun yıllar Sovyet baskısı ve korkusu altında Ermenilerle ve kendi içindeki Moskova yanlısı güçlerle çatışmak zorunda kalmıştır.

Türk nüfusa uygulanan baskı ve göç politikası, Çarlık idaresinin Azerbaycan'ı ilk ele geçirdiği zamandan itibaren başlamıştır. Bu bölge potansiyel bir hammadde kaynağı ve Rusya'nın diğer bölgelerdeki halkları iskan ettirebileceği müsait, stratejik öneme sahip bir bölge olarak görülmüştür. Rus taraftarı halklar (Ermeni ve Yezidi Kürtler) bu bölgeye göç ettirilerek Azerbaycan ile Türkiye arasında bir tampon bölge oluşturmak istenmiştir. Bu yüzden 1827 yılından 1990 yılına kadar aşama aşama göç olayları gerçekleşmiş, bölgedeki demografik yapı sürekli değişmiştir. 1827 yılında nüfusun tamamı Türk olan bugünkü Ermenistan arazisinde aradan geçen süre içinde uygulanan soykırım ve göç ettirmeler sonucunda 1990 yılına gelindiğinde bölgede bir tek Türk bile bırakılmamıştır. 1827'de Ruslar'ın bölgeyi istilasından önce 25 bin civarında Ermeni'nin yaşadığı şimdiki Ermenistan Devleti arazisinde bugün yalnız Ermeniler ve Yezidi Kürtler yaşamaktadır. Böylece geçen 163 yılda bölgenin demografik yapısı tamamen değişmiştir¹⁷. Bu da 1996 yılı bilançosu ile Azerbaycan adına 1 milyondan fazla mülteci, %20 toprak kaybı ve Türklere ait 500 kadar tarihi yapı, 100'den fazla arkeolojik eser, binlerce kıymetli sanat eserinin bulunduğu 22 müze, 4,6 milyon kitap, nadir eserlerin ve yazmaların bulunduğu 927 müzenin bugün ki Ermenistan coğrafyasında yağmalanması ve Azerbaycan iktisadiyatına 60 milyar dolarlık zarar ile sonuçlanmıştır.

¹⁷ Yavuz Arslan, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına Erivan (Revan) Vilayeti'nin Demografik Yapısı (1827-1992)", *Yeni Türkiye Dergisi*, Mart-Nisan 2001, yıl 7, sayı 38 (Ermeni Sorunu Özel Sayısı II), Ankara, s. 1028.